

Jacek Janusz Mrozek

System obligatoryjnego nauczania religii katolickiej w Niemczech, Austrii i Portugalii

---

Civitas et Lex nr 2 (10), 33-54

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRAWO KANONICZNE / CANON LAW

JACEK JANUSZ MROZEK

SYSTEM OBLIGATORYJNEGO NAUCZANIA RELIGII KATOLICKIEJ W NIEMCZECH, AUSTRII I PORTUGALII

1. Wprowadzenie

Zjawiskiem charakterystycznym dla kultury polityczno-prawnej XX w. jest powstawanie społeczności międzynarodowej, opartej na poszanowaniu podstawowych wartości ludzkich, jakimi są godność ludzka i wynikające z niej prawa człowieka zagwarantowane w umowach międzynarodowych. Umowy te stały się instrumentem tworzenia pokojowych warunków życia społecznego¹. Wyznaczają one określone standardy, dotyczące również obecności religii w ramach edukacji szkolnej, zarówno w formie fakultatywnej, jak też w formie obligatoryjnej, tak w szkołach prywatnych, jak i publicznych. Nauczanie religii jest bowiem traktowane jako jeden z istotnych elementów składających się na koncepcję wolności sumienia, wyznania i religii².

Nauczanie religii odbywa się w dwóch zasadniczych formach: obligatoryjnej i fakultatywnej. Obligatoryjna forma nauczania religii w szkole publicznej polega na tym, że religia jest zwyczajnym przedmiotem edukacji szkolnej, obowiązującym wszystkich uczniów z wyjątkiem tych, których rodzice złożą wyraźne oświadczenie, że nie życzą sobie, aby ich dzieci uczyły się na naukę religii. Druga forma polega na fakultatywności korzystania z nauczania religii respektującej wolność sumienia uczniów oraz ich rodziców³.

JACEK JANUSZ MROZEK, dr prawa, dr filozofii, dr teologii, adiunkt w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; e-mail: jacek.mrozek@uwm.edu.pl; j.mrozek@op.pl

¹ J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, s. 179–193. Zob. też K. Orzeszyna, *Prawo jednoczącej się Europy a Kościoły*, „Zeszyt Naukowy Akademii Polonijnej w Częstochowie” 1(2002), s. 51–64; tenże, *Stosunek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej do Kościołów*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2000, nr 10(2), s. 225–235.

² Zob. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie w konkordatach współczesnych*, Lublin 1998; H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole w świetle konstytucji i ustawodawstwa wybranych państw europejskich*, w: *Nauczanie religii w szkole w państwie demokratycznym*, pod red. J. Krukowskiego, Lublin 1991, s. 85.

³ Art. 9, nr 2 ma następujące brzmienie: „W poszanowaniu wolności sumienia oraz odpowiedzialności wychowawczej rodziców każdemu gwarantuje się prawo wyboru do korzystania lub nie

W niniejszym opracowaniu przedmiotem analizy będą kwestie nauczania religii w szkołach publicznych w Niemczech, Austrii i Portugalii, gwarantowane umowami konkordatowymi. Analiza ta dotyczyć będzie w szczególności zakresu nauczania religii, nadzoru nad nauczaniem religii oraz pozycją nauczyciela religii w szkole.

2. Republika Federalna Niemiec

2.1. Zakres nauczania religii

Niemiecki model relacji między państwem a kościołami stanowi szczególny rodzaj rozdziału *sui generis*, który charakteryzuje zasada neutralności⁴. Ustawa zasadnicza uznaje kościoły i wspólnoty religijne za czynniki kształtowania życia publicznego i za część procesu demokratycznego. Ustawodawca przydziela religii pewną przestrzeń, której państwo samo nie może wypełnić – wypełnienie jej leży w wyłącznej gestii samych kościołów⁵. Stosunki między państwem a kościołem w Niemczech stanowią model partnerskiej koordynacji działalności organizacji, które chociaż różnią się w swojej istocie, to ponoszą odpowiedzialność za dobro wspólne⁶.

Na mocy konkordatu zawartego przez Rzeszę Niemiecką ze Stolicą Apostolską nauka religii katolickiej w szkołach podstawowych, zawodowych, średnich oraz w wyższych zakładach naukowych jest przedmiotem zwyczajnym. Tego rodzaju regulacja – jak podaje Krzysztof Warchałowski – znajdowała podstawę w art. 149 konstytucji weimarskiej oraz potwierdzenie w obowiązującej Ustawie Zasadniczej RFN z 23 maja 1949 r., która w art. 7 stwierdza, że „nauka religii w szkołach publicznych jest przedmiotem zwyczajnym, z wyjątkiem szkół bezwyznaniowych”⁷.

Z porównania konkordatu z RFN w tym, co dotyczy zakresu nauczania religii, daje się zauważyć, że konstytucja mówi ogólnie o szkołach publicznych, natomiast konkordat uszczegóławia konstytucję, wyliczając z imienia rodzaje szkolnictwa publicznego, w których istnieje obowiązek organizowania i nauczania religii jako przedmiotu zwyczajnego. „Generalnie jednak – słusznie

---

korzystania z wymienionego nauczania” – T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. I, Warszawa 1986, s. 207.

⁴ K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Lublin 2007, s. 153.

⁵ G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, pod red. J. Krukowskiego, Lublin 2004, s. 69.

⁶ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, w: *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę Księstwa Profesora Henryka Misztala*, pod red. A. Dębińskiego, W. Bara, P. Stanisza, Lublin 2001, s. 121.

⁷ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej w umowach konkordatowych z państwami europejskimi*, „Prawo Kanoniczne” 3–4(1997), s. 204; por. też C. Link, *Religionsunterricht*, w: *Handbuch des Staats Kirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 2, Berlin 1975, s. 503.

podkreśla K. Warchałowski – prawo konstytucyjne jest tożsame z prawem konkordatowym⁸. Zdaniem zaś Axela von Campenhausena, nauczanie religii w pewnym sensie należy do zadań państwa, zaś państwu, które jest neutralne światopoglądowo zależy na edukacji moralnej społeczeństwa⁹. Wypływa stąd wniosek, że dzięki tak rozumianej realizacji praw konstytucyjnych w praktyce, Kościół katolicki uzyskał możliwość nauczania religii w szkołach publicznych, a więc organizowanych i kierowanych przez państwo, z wyjątkiem szkolnictwa bezwyznaniowego. Gdy chodzi o szkoły publiczne, konstytucyjną i konkordatową gwarancją objęte jest nauczanie religii katolickiej w szkołach podstawowych, średnich, gimnazjach i szkołach zawodowych. Wyłączone jest z tego obowiązku szkolnictwo wyższe. Prawo konkordatowe nie zapewnia również nauki religii w przedszkolach oraz innych specjalistycznych zakładach edukacyjnych i wychowawczych¹⁰. Obowiązкови nauczania religii podlegają także szkoły prywatne, jeżeli stanowią one alternatywę dla szkół publicznych.

Podobne gwarancje zawiera w tej materii prawo konkordatowe i ustawodawstwo niektórych krajów związkowych RFN. I tak konkordat między Stolicą Apostolską i Wolnym Państwem Bawarii z 1924 r. przewidywał w art. 4 § 3 oraz art. 7 § 1, że nauka religii katolickiej udzielana będzie jako zwyczajny przedmiot nauczania jedynie w szkołach ludowych (Volksschulen) w dotychczasowym zakresie¹¹. Bawaria zawarła konkordat wcześniej niż III Rzesza Niemiecka, zaś gwarancje dotyczące nauczania religii w szkołach publicznych (umieszczone w konkordacie bawarskim) opierały się na postanowieniach konstytucji weimarskiej z 1919 r., która w art. 149 zapewniała naukę religii we wszystkich szkołach publicznych. Tym samym zakres nauczania religii katolickiej w szkołach publicznych Bawarii, gwarantowany konkordatem, był węższy, niż przewidywała to konstytucja z 1919 r. i późniejszy konkordat z Rzeszą Niemiecką z 1933 r. Do takiego wniosku dochodzi też cytowany już K. Warchałowski¹².

Gdyby państwo bawarskie w pewnych ściśle określonych placówkach szkolnych nie mogło zapewnić obowiązkowego nauczania religii, uczniom rodziców katolickich należało zagwarantować możliwość prywatnego nauczania religii, przy czym państwo miało udostępnić w tym celu budynki szkolne, opał, światło itp. ze środków gminnych lub państwowych¹³. Podobnie wszyscy uczniowie katolicy wszystkich typów szkół mieli zagwarantowane prawem konkordatowym wypełnianie praktyk religijnych w porozumieniu z władzami kościelnymi¹⁴.

Aktualnie obowiązujący w Bawarii konkordat z 1974 r. stanowi, że „nauka religii pozostaje zwyczajnym przedmiotem w szkołach wszystkich typów,

⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 205.

⁹ A. von Campenhausen, *Staatskirchenrecht. Ein Studienbuch*, München 1983, s. 119.

¹⁰ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 206; por. też W. Rees, *Religionsunterricht*, w: *Handbuch des Staats Kirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 2, s. 216.

¹¹ „Acta Apostolicae Sedis” (dalej: AAS) 17(1925), 44–46; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. I, s. 223–224; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 212.

¹² K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 212.

¹³ Art. 7 § 1 konkordatu.

¹⁴ Art. 7 § 2 konkordatu; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. I, s. 224–225.

w których była ona prowadzona dotychczas”¹⁵. Gdyby państwo bawarskie nie mogło zapewnić w niektórych szkołach publicznych nauki religii jako przedmiotu zwyczajnego, zobowiązało się do zabezpieczenia lekcji religii w sposób prywatny przez udostępnienie pomieszczeń szkolnych oraz przez ich ogrzewanie i oświetlenie ze środków państwowych bądź gminnych¹⁶. Art. 7 § 1 konkordatu z 1974 r. jest więc tożsamy z art. 7 konkordatu bawarskiego z 1924 r.

Z art. 4 § 6 układu między Stolicą Apostolską i Bawarią zawartego w 1974 r. wynika też wyraźnie, że lekcje religii odbywają się w następujących stopniach szkół publicznych, a mianowicie: w szkołach ludowych (Volksschulen), szkołach specjalnych (Sonderschulen), szkołach realnych (Realschulen), szkołach zawodowych (berufliche Schulen) i w gimnazjach (Gymnasien)¹⁷. Przy podpisywaniu układu z 1974 r. załączono tzw. protokół końcowy, stanowiący integralną część składową układu, w którym obydwie strony złożyły zgodne oświadczenie następującej treści: „Gdyby obok lub na miejsce typów szkół (wyżej wymienionych), w których nauczanie religii jest udzielane, ustanowione zostały nowe typy szkół o tych samych celach kształceniowych, nauka religii zostanie zagwarantowana także w tych nowych szkołach”¹⁸.

Sprawą nauczania religii w szkołach publicznych Dolnej Saksonii zajmuje się konkordat z 26 lutego 1965 r., który w swym art. 7 § 1 stwierdza, iż religia stanowi zwyczajny przedmiot nauczania w tychże szkołach¹⁹. Artykuł ten jest powtórzeniem art. 7 § 3 Ustawy Zasadniczej Niemieckiej Republiki Federalnej, dzięki czemu nauka religii w szkołach publicznych Dolnej Saksonii (Niedersachsen) została zagwarantowana prawem konkordatowym oraz prawem konstytucyjnym²⁰. Ponieważ konkordat z 1933 r. obowiązuje na obszarze całych Niemiec, można słusznie wnioskować, że obligatoryjnym systemem nauczania religii katolickiej są objęte szkoły wymienione w tymże konkordacie, a więc szkoły ludowe, szkoły zawodowe, szkoły średnie (Mittelschulen). Nie podlega natomiast temu obowiązkowi szkolnictwo wyższe, o czym była już uczyniona wzmianka wcześniej.

Wreszcie konwencja między Stolicą Apostolską i Krajem Saary z 12 lutego 1985 r., a zwłaszcza poprzedzający ją układ z 21 lutego 1975 r., dotyczy w zasadzie szkół prywatnych pozostających w gestii Kościoła katolickiego, nie zaś publicznych szkół krajowych Saary. Jednakże art. 1 układu z 1975 r. wyraźnie stwierdza, że szkoły katolickie „są zrównane w ich randze z zakładami

¹⁵ AAS 66(1974), 609–610; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 212.

¹⁶ AAS 66(1974), 610; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 213; T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. II, Warszawa 1986, s. 457.

¹⁷ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 454; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 213.

¹⁸ AAS 66(1974), 618; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 461.

¹⁹ AAS 57(1965), 839.

²⁰ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 218; por. też M. Staszewski, *Z problematyki konkordatów i porozumień*, Warszawa 1968, s. 45.

publicznymi”²¹, zaś „koszty osobowe i rzeczowe związane z prowadzeniem ludowych szkół podstawowych, zasadniczych i specjalnych – głosi art. 4 tegoż układu – [...] pokrywać będzie kraj, w wysokości ustalonej dla szkół publicznych”.

Konwencja z 1985 r. dotycząca kształcenia nauczycieli religii katolickiej oraz jej nauczania w szkołach krajowych Saary nie wymienia szkół publicznych z imienia, postanawia natomiast, że programy nauki religii dla szkół publicznych mają być przygotowywane przez władzę diecezjalną, które wymagają zgody kompetentnego ministra²².

2.2. Program nauczania religii

Konkordat zawarty z III Rzeszą Niemiecką w 1933 r. w swym art. 21 postanawiał, że „program nauczania oraz wybór podręczników do nauki religii dokonywany będzie w porozumieniu z wyższymi władzami kościelnymi. Wyższe władze kościelne będą mieć możliwość, w porozumieniu z władzami szkolnymi, upewnienia się, czy nauka religii udzielana jest zgodnie z doktryną i zasadami Kościoła katolickiego”²³.

Regulacja konkordatowa znajduje swoje oparcie także w konstytucji RFN, która w art. 7 § 3 deklaruje, że „nauka religii ma być nierozdzielna i zgodna z założeniami danej wiary”²⁴. Uprawnienia Kościoła uzyskane na mocy konkordatu z 1933 r. dotyczą w sposób szczególny metod i zasad nauczania religii katolickiej oraz aspektów dogmatycznych i moralnych, stanowiących podstawę tegoż nauczania²⁵. W każdym jednak przypadku program nauki religii katolickiej w szkołach publicznych wymaga zatwierdzenia, zarówno ze strony kompetentnej władzy Kościoła (reprezentowanej przez Konferencję Biskupów danego regionu), jak też ze strony państwa, które jest reprezentowane w danym kraju związkowym przez odpowiednie ministerstwo²⁶.

W nauce religii we wszystkich szkołach – zgodnie z konkordatem – specjalny nacisk położony został na kształtowanie poczucia obowiązków patriotycznych, państwowo-obywatelskich i społecznych, wynikających z ducha chrześcijańskiej wiary i moralności, podobnie jak to się ma z innymi przedmiotami w szkolnej edukacji²⁷. „W ten sposób władze państwowe – podkreśla K. Warchałowski – pragną, aby nauka religii katolickiej w szkole przyczyniała się do budowania podstaw ładu społecznego”²⁸, a zarazem budziła u dzieci i młodzieży podstawy patriotyzmu względem państwa. Nic dodać, nic ująć do takiego stwierdzenia

²¹ Pełny tekst tego układu podaje T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 471–474.

²² AAS 78(1986), 225.

²³ AAS (25)1933, 401; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. I, s. 573; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 207–208.

²⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 208.

²⁵ Tamże; por. też C. Link, *Religionsunterricht...*, s. 535, a zwłaszcza opracowanie W. Leisnera, *Das staatliche Aufsichtsrecht über den Religionsunterricht unter besonderer Berücksichtigung der Lehrpläne und Lehrmittel*, München 1976, s. 50–59.

²⁶ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 209.

²⁷ AAS 25(1933), 401; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. I, s. 239.

²⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 208.

autora. Jeżeli jednak uwzględni się fakt, że konkordat ten został zawarty w okresie III Rzeszy, kiedy to Hitler we wszystkich dziedzinach życia wprowadził faszystowskie zasady rasizmu i pogardy do wszystkiego, co nie było niemieckie, szacowna zasada budzenia patriotyzmu napotyka na duże przeszkody w jej urzeczywistnianiu, zaś angażowanie nauczycieli religii katolickiej do budowania podstaw ładu społecznego nie było proste ani łatwe.

Z kolei układ między Stolicą Apostolską i państwem Bawarii z 4 września 1974 r. gwarantuje, że nauka religii katolickiej w szkołach wszystkich typów ma być „udzielana zgodnie z zasadami Kościoła katolickiego”²⁹. W rezultacie tego „Kościół sprawuje nadzór i kierownictwo nad nauczaniem religii w tychże szkołach”³⁰. W szczególności Kościół katolicki troszczy się o treść i dydaktykę nauczania religii, natomiast odpowiedzialność państwa Bawarii dotyczy strony funkcjonalno-organizacyjnej³¹.

Powyższy przepis konkordatowy jest więc zgodny z konstytucją RFN oraz konkordatem niemieckim z 1933 r. Tym samym bawarskie prawo konkordatowe jest tożsame z postanowieniami prawa federalnego i nie wnosi w tej materii żadnych dodatkowych treści.

Na mocy konkordatu z Dolną Saksonią (1965) programy nauczania religii katolickiej, podręczniki do tego przedmiotu oraz inne wytyczne w tym zakresie stanowią przedmiot wzajemnego porozumienia między rządem i odpowiednią władzą diecezjalną³². Przepis ten jest niemal dosłownym powtórzeniem regulacji zawartej w art. 21 konkordatu z Rzeszą Niemiecką z 1933 r.³³ Jednak konkordat z Dolną Saksonią – co słusznie zauważa K. Warchałowski – dokładniej precyzuje, kto jest kompetentny do podejmowania tego rodzaju uzgodnień. Z jednej strony jest to rząd Saksonii, zaś ze strony kościelnej biskup każdej diecezji leżącej na obszarze tegoż kraju związkowego³⁴.

Podobnie jak w przypadku innych konkordatów RFN i krajów związkowych, również umowa konkordatowa Dolnej Saksonii zawiera zapewnienie, że nauczanie religii w szkołach publicznych „ma być prowadzone zgodnie z zasadami Kościoła katolickiego”³⁵. Nietrudno więc zauważyć, iż tego rodzaju gwarancja wynika z art. 7 § 3 Konstytucji Niemieckiej Republiki Federalnej.

Wreszcie konwencja między Stolicą Apostolską i Krajem Saary (1985) postanawia podobnie: programy nauczania religii katolickiej dla szkół publicznych będą przygotowywane przez władzę diecezjalną, która jest kompetentna także

²⁹ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 457; por. AAS 66(1974), 610.

³⁰ Art. 7 § 2 – AAS 66(1974), 610.

³¹ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 217.

³² AAS 57(1965), 840; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 442; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 219; E. Stachura, *Konkordaty posoborowe jako wyraz soborowej doktryny Kościoła w porównaniu z konkordatami pokodeksowymi*, Warszawa 1984 (praca doktorska w maszynopisie), s. 183.

³³ Jego brzmienie jest następujące: „Program nauczania oraz wybór podręczników do nauki religii dokonany zostanie w porozumieniu z wyższymi władzami kościelnymi”, cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 573.

³⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 219.

³⁵ AAS 57(1965), 839; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 442.

do wprowadzenia obowiązujących podręczników w nauczaniu religii. Jedyne zastrzeżenie dotyczy w tej materii aprobaty odpowiedniego ministra³⁶.

2.3. Obowiązek uczestnictwa w lekcjach religii

Jak wcześniej stwierdzono, konkordat z Rzeszą Niemiecką (1933) uznał naukę religii za zwyczajny przedmiot w systemie szkolnictwa publicznego RFN. Cytowany K. Warchałowski, powołując się na Linka³⁷, wylicza następujące konsekwencje płynące z takiego zaszeregowania religii, a mianowicie:

- 1) nauka religii jest przedmiotem wpisanym w porządek nauki szkolnej;
- 2) nauka religii jest firmowana przez szkołę;
- 3) nauczanie religii w szkole jest zależne od władz państwowych;
- 4) pomoce naukowe i środki potrzebne do nauki religii są w dyspozycji władz szkolnych;
- 5) koszty utrzymania nauczycieli religii pokrywają władze państwowe³⁸.

W tym stanie rzeczy udział w lekcjach religii danego wyznania jest obowiązkowy. Istnieje jednak konstytucyjna gwarancja, zamieszczona w art. 7 § 2 Konstytucji RFN, iż wszyscy mający prawo do edukacji dzieci swobodnie decydują, czy będą one uczęszczały na lekcje religii w szkole, czy też nie³⁹. Z tego wypływa prosty wniosek, że to wola rodziców czyniąca użytek z przyznanego im prawa decyduje o obowiązku ich dzieci. Prawo konstytucyjne i konkordatowe zobowiązuje się w ten sposób do poszanowania wolności rodziców (lub w odpowiednich przypadkach opiekunów prawnych), a co za tym idzie – rodzice zapewniają swym dzieciom wychowanie religijne zgodnie z własnymi przekonaniem⁴⁰. Rodzice więc, pragnący dla swoich dzieci zwolnienia z uczęszczania na religię w szkole publicznej, są zobowiązani skierować pisemną prośbę na ręce kierownika czy dyrektora szkoły. K. Warchałowski, opierając się na pracy J. Listla⁴¹, podaje, że „forma pisemna jest wymagana do ważności” i że należy to uczynić już na początku roku szkolnego albo na początku semestru⁴². Informację tę należy uzupełnić stwierdzeniem, że dla uczniów zwolnionych z nauki religii prowadzone są w szkole przedmioty zastępcze, jak etyka, religioznawstwo, normy i wartości itp. Dla uczniów nieuczęszczających na religię istnieje ścisły obowiązek brania udziału w takich lekcjach „zastępczych”⁴³.

Nie inaczej sprawa uczestnictwa w lekcjach religii została uregulowana na mocy konkordatu z Bawarią z 1924 r., zmodyfikowanego układem z 1968 r., podpisanego w 1974 r., potwierdzającego konstytucyjną zasadę, iż nauka

³⁶ AAS 78(1986), 225; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 221.

³⁷ C. Link, *Religionsunterricht...*, s. 514.

³⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 206.

³⁹ Tamże, s. 207.

⁴⁰ H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 86–88, gdzie autorka omawia to samo zagadnienie w ustawodawstwie europejskim.

⁴¹ J. Listl, *Staat und Kirche in der Bundesrepublik Deutschland*, w: *Kirche und Staat in der neueren Entwicklung*, hg. v. P. Mikat, Darmstadt 1980, s. 253–254.

⁴² K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 205.

⁴³ H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 96.

religii pozostaje przedmiotem zwyczajnym we wszystkich szkołach, do których została wprowadzona⁴⁴. Oznacza to, że religia nie może być w stosunku do innych przedmiotów w szkole publicznej ani forowana, ani deprecjonowana. Równouprawnienie to wyraża się m.in. w tym, że państwo zapewnia środki do nauki religii, że jest ona samodzielny przedmiotem nauczania, że wyznaczona liczba godzin na religię musi być zrealizowana, a przede wszystkim to, że religii przysługuje formalny charakter przedmiotu obowiązkowego⁴⁵. Stąd też obowiązek uczestnictwa w tym przedmiocie spoczywa na wszystkich uczniach przynależących do Kościoła katolickiego. Jest jednak oczywiste, że i w Bawarii umożliwia się zwolnienie z lekcji religii tym uczniom, których rodzice tego sobie życzą, jako następstwo zasady wolności wyznania i sumienia⁴⁶. I w tym przypadku rodzice składają stosowne oświadczenie dyrektorowi szkoły. Taką samą deklarację może również przedłożyć sam uczeń, jeżeli ukończył 18 rok życia⁴⁷, a więc po uzyskaniu przez niego pełnoletności.

Zakwalifikowanie nauki religii jako przedmiotu zwyczajnego w umowie konkordatowej z Dolną Saksonią⁴⁸ również skutkuje tym, że religia jest integralną częścią programu szkolnego, iż zależy ona od władzy państwowej, które zapewniają jej odpowiednie pomoce i środki pochodzące z budżetu krajowego⁴⁹. Gdy chodzi zaś o możliwość uzyskania zwolnienia z lekcji religii, obowiązuje ta sama procedura, jak np. w Bawarii, podyktowana prawem federalnym.

Wreszcie konwencja między Stolicą Apostolską i Krajem Saary w sprawie nauki religii katolickiej w szkołach krajowych tego obszaru wprawdzie wyraźnie nie mówi o obowiązku uczestniczenia uczniów w lekcjach religii, jednakże nie ulega wątpliwości, że i w przypadku Saary mają w pełni zastosowanie przepisy niemieckiej Ustawy Zasadniczej z 1949 r., która – jak pamiętamy – w art. 3 normuje, że „nauka religii w szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół bezwyznaniowych, [jest] normalnym przedmiotem nauczania”, zaś w art. 7 § 2 stwierdza się, że „uprawnieni do wychowania mają prawo decydowania o uczestniczeniu dziecka w nauce religii”⁵⁰.

2.4. Pozycja nauczyciela religii

Z faktu, że nauka religii w szkołach publicznych jest rezultatem porozumienia między państwem i Kościołem katolickim wynika, że każdy nauczyciel zależny jest od władzy obu tych społeczności. Potwierdza to jednoznacznie

⁴⁴ AAS 66(1974), 609.

⁴⁵ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obowiązkowej...*, s. 214; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 456–458.

⁴⁶ Zasadę tę gwarantuje art. 7 § 2 Konstytucji RFN, wcześniej już cytowany, oraz Bawarska Ustawa Zasadnicza (por. H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 91; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obowiązkowej...*, s. 214).

⁴⁷ Szerzej na ten temat: K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obowiązkowej...*, s. 214–215, który powołuje się na fachową literaturę w tej dziedzinie.

⁴⁸ AAS 57(1965), 839; por. E. Stachura, *Konkordaty posoborowe...*, s. 105 i 183.

⁴⁹ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obowiązkowej...*, s. 218.

⁵⁰ H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 91.

art. 22 konkordatu z III Rzeszą Niemiecką (1933): „Angażowanie nauczycieli religii katolickiej dokonywane będzie na zasadzie wzajemnego porozumienia się biskupa i rządu krajowego”⁵¹. Konkordat z Rzeszą respektuje w ten sposób władzę biskupa diecezjalnego, jaką przyznaje mu prawo kanoniczne.

Nauczycielem religii katolickiej w szkole publicznej może zostać osoba duchowna lub świecka, wyznania katolickiego, odpowiednio przygotowana do tego zadania, ciesząca się nienaganną postawą moralną. Stwierdzenie istnienia takich kwalifikacji u konkretnej osoby należy do biskupa diecezjalnego, który udziela jej wtedy misji kanonicznej do nauczania religii⁵². Jeżeli dany nauczyciel utraci wymagane kwalifikacje (np. z powodów doktrynalnych lub moralnych), nie może więcej nauczać religii, dopóki taka przeszkoda istnieje⁵³.

Uprawnienia względem nauczycieli religii ma także władza państwowa. Konkordat z 1933 r. nie przyznał tych uprawnień władzom federalnym, lecz udzielił ich rządowi poszczególnych krajów związkowych. K. Warchałowski, który starannie przestudiował to zagadnienie w świetle literatury zagranicznej, podkreśla co następuje: „Generalnie od nauczyciela religii wymaga się kwalifikacji, jakie są konieczne do uprawiania zawodu nauczyciela w określonym kraju i danym typie szkoły. Osoba nauczyciela religii nawiązuje więc stosunek pracy ze szkołą, w której naucza, a ta staje się jej zakładem pracy. Jednocześnie nauczyciel religii zrównany jest w prawach i obowiązkach z nauczycielami innych przedmiotów. Nabywa również prawo głosu w radzie pedagogicznej. Wśród nauczycieli religii, zwłaszcza szkół średnich, wyróżnia się dwie grupy. Do pierwszych należą ci, którzy mają ukończone przynajmniej dwa fakultety poza religią, np. angielski i matematykę [...]. Drugą grupę stanowią nauczyciele nie posiadający – poza religią – innego fakultetu. Najczęściej są to osoby duchowne lub zakonnicy, bądź też osoby świeckie zatrudnione w parafiach, które uczą kilka godzin w szkołach niższych szczebli”⁵⁴.

W przypadku cofnięcia przez biskupa misji kanonicznej nauczający religii nie traci miejsca pracy w szkole, ponieważ pozostają mu inne zajęcia, które może prowadzić z tytułu posiadania drugiej specjalności. Jest to rozwiązanie bardzo praktyczne, jeśli się zważy, że około 90% nauczających religii w niemieckich szkołach publicznych stanowią ludzie świeccy⁵⁵. Tym samym nauczyciele pierwszej grupy znajdują się w lepszej sytuacji aniżeli nauczyciele religii grupy drugiej, nieposiadający dyplomu innej specjalności. W razie utraty miejsca pracy na skutek cofnięcia przez biskupa uprawnień do nauczania religii (*missio canonica*), władze państwowe są zwolnione z obowiązku zapewnienia im pracy. Jeśli się zważy fakt, że władze kościelne nie zawsze są w stanie zatrudnić zwolnionego przez siebie nauczyciela z braku miejsca pracy, sytuacja materialna

---

⁵¹ AAS 25(1933), 402; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 573 i K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 209.

⁵² K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 210.

⁵³ AAS 25(1933), 402.

⁵⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 210–211.

⁵⁵ Tamże.

takiego nauczyciela staje się trudna. Jednocześnie każdy nauczyciel ma prawo odmówić nauczania religii z motywów sumienia. Zapewnia mu to prawo konstytucyjne⁵⁶.

Rozwiązania dotyczące zatrudnienia nauczycieli religii katolickiej w Bawarii, podyktowane Układem między Stolicą Apostolską i państwem bawarskim z 1974 r., nie wykraczają w zasadzie poza uregulowania zawarte w konkordacie z Rzeszą Niemiecką z 1933 r. Układ z 1974 r., mający moc aktualnie obowiązującego prawa, zawiera jednak więcej szczegółowych norm co do powoływania i kwalifikacji nauczycieli religii. Nauka religii katolickiej w szkołach publicznych udzielana jest w zasadzie przez kapłanów, diakonów, katechetów, pomocników duszpasterskich lub nauczycieli pozostających w służbie Kościoła. W przypadku gdy Kościół nie jest w stanie zapewnić nauczania przez wymienione tu osoby, na pełnym etacie mogą być zatrudnieni (jako nauczyciele religii) tylko ci, którzy legitymują się ukończeniem odpowiednich kursów, przewidzianych prawem kościelnym dla kapłanów, złożyli egzaminy z pozytywnym wynikiem bądź mają wykształcenie odpowiadające wymaganemu od nauczycieli państwowych. Stanowi o tym art. 7 § 7 Układu⁵⁷. Do etatowego nauczania religii katolickiej w szkołach ludowych, specjalnych i zawodowych od nauczycieli wymaga się „z reguły” ukończenia studiów wyższych zawodowych⁵⁸. Warunkiem zatrudnienia danego nauczyciela religii katolickiej w szkole publicznej jest oczywiście akceptacja ze strony władzy kościelnej, reprezentowanej przez biskupa diecezjalnego. „Zatrudnienie nauczycieli religii katolickiej ze strony państwa będzie mogło mieć miejsce jedynie wtedy, gdy przeciwko kandydatom nie zostanie zgłoszone jakieś zastrzeżenie ze strony kompetentnego biskupa diecezjalnego”⁵⁹. Z faktu, że nauka religii w szkołach publicznych Bawarii jest zwyczajnym przedmiotem edukacji szkolnej, wynika, że nauczyciele religii opłacani są nie przez Kościół, lecz przez władze krajowe, zaś wysokość tych świadczeń jest regulowana w drodze porozumienia pomiędzy władzą państwową i kościelnymi władzami zwierzchnimi⁶⁰.

Konkordat z Dolną Saksonią z 26 lutego 1965 r. jako podstawowy warunek do objęcia stanowiska nauczyciela religii katolickiej w szkole publicznej wymienia posiadanie przez kandydata misji kanonicznej udzielonej mu przez biskupa diecezjalnego⁶¹. Podstawą zaś do uzyskania wymaganej misji kanonicznej jest

⁵⁶ Art. 7 § 3 Konstytucji RFN postanawia: „żaden nauczyciel religii nie może być niezgodnie ze swoją wolą przymuszony do nauczania religii”; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 211–212.

⁵⁷ AAS 66(1974), 611; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 216.

⁵⁸ Mowa jest o tym w protokole końcowym, stanowiącym integralną część Układu, dotycząca art. 7 § 7 – AAS 66(1974), 618; polskie tłumaczenie u T. Włodarczyka, *Konkordaty...*, t. II, s. 461.

⁵⁹ Deklarację tę zawiera art. 7 § 4 Układu, cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 457; por. też K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 215.

⁶⁰ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 457, gdzie przytoczony jest odnośny art. 7 § 7 Układu z 1974 r. w pełnym brzmieniu; por. także K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 217.

⁶¹ Art. 7 pkt 3 – AAS 57(1965), 840; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 220.

złożenie egzaminu organizowanego dla nauczycieli religii katolickiej przez władze krajowe z zainteresowanymi biskupami diecezjalnymi. Art. 7 pkt 4 regulujący tę materię brzmi następująco: „Dolnosaksoński minister do spraw kultu porozumie się z biskupami diecezjalnymi w sprawie zasad organizowania egzaminów i wymogów stawianych na egzaminie dla nauczycieli religii katolickiej w szkołach wszelkiego typu. Zaświadczenie o zdaniu takiego egzaminu, w którym uczestniczyć może uprawniony delegat biskupa, będzie wystarczającym zaświadczeniem fachowym do udzielenia misji kanonicznej. W skład komisji egzaminacyjnej kandydatów na nauczycieli religii szkół średnich (*höhere Schulen*) będzie wchodził przedstawiciel katolickiego wydziału teologicznego uniwersytetu w Getyndze” (Göttingen)⁶².

Co się tyczy pozycji nauczyciela religii w Kraju Saary, prawo konkordatowe z 1985 r. wymaga od kandydata ubiegającego się o taką posadę odpowiedniego przygotowania, które można zdobyć w uniwersyteckiej sekcji teologii katolickiej lub na kursie odbytym w tejże sekcji⁶³. Zanim tak przygotowany kandydat uzyska posadę nauczyciela religii katolickiej, musi najpierw otrzymać misję kanoniczną od właściwego biskupa diecezjalnego⁶⁴.

2.5. Nadzór nad nauczaniem religii

Ponieważ konkordat z 1933 r. umiejscawia naukę religii jako przedmiot zwyczajny szkolnictwa publicznego RFN, Kościół katolicki ma zagwarantowaną możliwość nauczania religii we wszystkich szkołach publicznych, zarządzanych przez władzę państwową, z wyjątkiem szkolnictwa bezwyznaniowego. Jak powiedzieliśmy wyżej, wyłączone z tego obowiązku jest szkolnictwo wyższe; prawo konkordatowe nie gwarantuje również lekcji religii w przedszkolach. Angażowanie nauczycieli religii katolickiej dokonuje się na zasadzie wzajemnego porozumienia biskupa i rządu krajowego. Konkordat nie wspomina wyraźnie, do kogo należy kontrola albo nadzór nad nauczaniem religii w szkołach. Z tego jednak, że religia jest wpisana w porządek nauki szkolnej, wynika, że jej nauczanie jest zależne od władz państwowych, a zwłaszcza od ustawodawstwa poszczególnych krajów Federacji Niemieckiej.

I tak np. w obecnie obowiązującym układzie między Stolicą Apostolską i Bawarią z 1974 r. wyraźnie się mówi, że „Kościół sprawuje nadzór i kierownictwo nad nauczaniem religii w szkołach”⁶⁵. To natomiast, iż „religia ma być udzielana w zgodzie z zasadami Kościoła katolickiego”⁶⁶, powoduje, że władze kościelne dbają o treść i dydaktykę nauczania religii w szkole publicznej, zaś władze państwowe zajmują się sprawami organizacyjnymi takiego nauczania.

⁶² Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 442; por. też E. Stachura, *Konkordaty posoborowe...*, s. 184.

⁶³ Art. 1, 2 § 1 – AAS (78)1986, 222.

⁶⁴ Tamże, s. 225, art. 7; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 221.

⁶⁵ AAS 66(1974), 610; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 457; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 217.

⁶⁶ Art. 7 § 1.

Władze kościelne są też bezpośrednio odpowiedzialne za sprawdzian kwalifikacji wymaganych od kandydatów na stanowiska nauczycieli religii w szkole. Instrument misji kanonicznej w rękach władzy kościelnej wypełnia, choć nie zawsze, taką właśnie funkcję. Tego rodzaju podział kompetencji pomiędzy dwie władze w zakresie nauczania i organizowania lekcji religii w szkołach publicznych Bawarii jest zgodny z odpowiednimi przepisami konstytucji RFN, wcześniej już cytowanymi.

Podpisany w Hanowerze 26 lutego 1965 r. konkordat między Stolicą Apostolską i Dolną Saksonią w swym art. 7 pkt 1 stwierdza, iż w celu „upewnienia się”, czy nauka religii jest prowadzona „zgodnie z zasadami Kościoła katolickiego”, diecezje działające na terytorium Dolnej Saksonii – w porozumieniu „z inspektorem państwowym” – mają prawo wizytowania „poprzez osoby do tego wyznaczone”. Są nimi z reguły „pracownicy służby szkolnej, zwłaszcza inspektorzy szkolni, dyrektorzy szkół lub duchowni skierowani do nauczania względnie wykładający pedagogikę religii przy wyższych szkołach pedagogicznych; na podstawie umowy z Krajem mogą być zaangażowane do tego jeszcze inne osoby odznaczające się doświadczeniem pedagogicznym”⁶⁷. Przepis ten nie znosi „prawa wizytowania nauki religii przez biskupów”⁶⁸.

Sprawę nadzoru nad lekcjami religii w szkole w podobny sposób ustala konwencja między Stolicą Apostolską i Krajem Saary (1985). Jak deklaruje protokół uzupełniający, dołączony do konwencji, „kompetentna władza diecezjalna ma prawo kontrolować nauczanie religii katolickiej we wszystkich szkołach Kraju celem zagwarantowania, aby odbywało się ono w zgodności z doktryną i zasadami Kościoła katolickiego jak również wymogami pedagogicznymi”⁶⁹. Prawo konkordatowe nie precyzuje jednak ani form, ani trybu tego rodzaju kontroli. Z natury jednak konkordatu wynika, że stanowi on jedynie ramy, w zgodzie z którymi ma miejsce uszczegółowienie na poziomie krajowym.

3. Republika Austrii

Stosunki między państwem a Kościołem w Austrii są oparte na dwóch zasadniczych podstawach: prawie człowieka do wolności religii i ideologii oraz zasadzie ochrony gwarantowanej przez podstawowe prawa, dotyczące działalności korporacyjnej wyznań w życiu publicznym. W Austrii jest polityczna akceptacja tego, iż kościoły i wspólnoty religijne odgrywają ważną funkcję społeczną⁷⁰.

⁶⁷ AAS 57(1965), 839; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 220; E. Stachura, *Konkordaty posoborowe...*, s. 183.

⁶⁸ AAS 57(1965), 840; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 442.

⁶⁹ Cyt. za: K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 221; por. tekst oryginalny w AAS 78(1956), 229–230.

⁷⁰ K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami...*, s. 120; zob. też tenże, *Status prawny Kościołów i innych związków wyznaniowych w systemie prawnym Republiki Austriackiej*, w: *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, pod red. A. Dębińskiego, K. Orzeszyny, M. Sitarza, Lublin 2004, s. 753–765.

Sprawy nauczania religii w szkołach publicznych reguluje obowiązujący obecnie Układ między Stolicą Apostolską i Republiką Austriacką z 9 lipca 1962 r.⁷¹ Główne tezy tego Układu są następujące.

3.1. Zakres nauczania religii

Art. 1 § 1 pkt 2 postanawia, że Kościół katolicki ma prawo nauczać religii we wszystkich szkołach publicznych oraz szkołach mających prawa szkół publicznych. Natomiast w publicznych i mających publiczne prawa akademiach pedagogicznych wykładana będzie pedagogika religii⁷². Co się tyczy szkolnictwa wyższego, w załączonym do układu protokole końcowym zostało zapisane, że „układ ten nie dotyczy szkół wyższych oraz akademii sztuk pięknych”⁷³. Zapis ten nie wyklucza jednak możliwości wprowadzenia nauki religii w tychże szkołach w przyszłości, lecz na zasadzie odrębnej umowy.

Reasumując powyższe, stwierdzamy, że w Austrii jedynie w publicznych szkołach szczebla podstawowego i średniego wykładana jest religia jako przedmiot zwyczajny i obowiązkowy w edukacji szkolnej. Natomiast w szkołach zawodowych i handlowych nauka religii jest przedmiotem nadobowiązkowym⁷⁴.

3.2. Liczba godzin religii w szkole

Układ z 1962 r. mówiący, że „dotychczasowy wymiar godzin nauki religii nie podlega zmniejszeniu”⁷⁵, nawiązuje do konkordatu austriackiego z 1933 r., stanowiącego, że minimum czasowe nauczania tego przedmiotu wynosi jedną godzinę lekcyjną tygodniowo. Jeżeli jednak między biskupem diecezjalnym i kompetentną władzą szkolną doszło do „porozumienia”, wówczas w szkołach austriackich mogło być więcej godzin religii⁷⁶. Obecnie nie wystarcza już tego rodzaju porozumienie, ponieważ – jak deklaruje układ z 1962 r. – nowe ustalenia w tej kwestii mogą być dokonywane na zasadzie uzgodnień: „między Kościołem i państwem”⁷⁷, a więc jedynie na mocy porozumienia Stolicy Apostolskiej i Republiki Austriackiej. Jak podaje cytowany K. Warchałowski, „według aktualnego stanu prawnego” liczba godzin religii w tygodniowym rozkładzie wynosi dwie godziny, przy czym różnice „dotyczą poszczególnych typów szkół”⁷⁸.

⁷¹ AAS 54(1962), 641–652; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 425; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 222; G. Damizia, *Convenzione fra la Santa Sede e la Repubblica Austriaca al. Fine di regolare questioni attinenti l'ordinamento scolastico*, „Appolinaris” 35(1962), s. 76–84.

⁷² Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 425; por. też K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 222.

⁷³ AAS 54(1962), 651; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 222.

⁷⁴ Art. 1 § 2; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 425.

⁷⁵ AAS 54(1962), 642.

⁷⁶ AAS 26(1943), 255–256.

⁷⁷ Art. 1 § 1, pkt 3.

⁷⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 225.

3.3. Uczestnictwo w lekcjach religii

Ponieważ religia w Austrii jest zwyczajnym przedmiotem nauczania w edukacji szkolnej, a tym samym przedmiotem obowiązkowym, ma ona się odbywać w takich samych warunkach jak nauczanie innych przedmiotów. Byłoby zatem niezgodne z prawem, gdyby lekcje religii zaplanowano tylko i wyłącznie jako ostatnie godziny wykładowe bądź też jako godziny popołudniowe⁷⁹. Obowiązek uczestnictwa w lekcjach religii katolickiej we wszystkich szkołach publicznych oraz w tych, które z publicznymi są zrównane, przejawia się w obowiązkowej frekwencji uczniów na zajęciach, a także w konieczności zdawania egzaminów z tego przedmiotu⁸⁰. Uczniowie przed ukończonym 14 rokiem życia mogą nie uczęszczać na lekcje religii jedynie za wyraźną zgodą swoich rodziców. Starsi uczniowie, którzy wiek ten osiągnęli, mogą sami prosić o takie zwolnienie⁸¹. Prawo zwalnia również z udziału w lekcjach religii uczniów innych wyznań (np. protestantów) oraz osoby, które takiemu nauczaniu są przeciwne. W protokole końcowym, który uzupełnia układ z 1962 r., nałożony jest na dyrekcję szkoły obowiązek prowadzenia adnotacji uczniów, którzy zostali zwolnieni z uczęszczania na lekcje religii⁸².

Ponieważ nauka religii wiąże się z praktykami religijnymi, władze szkolne umożliwiają młodzieży szkół publicznych uczestniczenie „w czasie zajęć szkolnych” w praktykach religijnych, przede wszystkim na początku i na końcu roku szkolnego, przynajmniej w dotychczasowym wymiarze⁸³. Organizowanie takich praktyk należy do miejscowego proboszcza, nie zaś do władz szkolnych. Szczegółowe sprawy w tej materii uzgadniane są pomiędzy właściwym ordynariuszem miejsca i kompetentnymi władzami szkolnymi⁸⁴.

3.4. Programy nauczania religii

Art. 1 § 5 pkt 1 Układu między Stolicą Apostolską i Austrią z 1962 r. głosi, że programy nauczania religii układane będą przez władze Kościoła i komunikowane najwyższym organom szkolnym państwa⁸⁵. Strona kościelna jest reprezentowana przez biskupa danej diecezji, stąd takie programy bywają zróżnicowane nawet dla tego samego poziomu nauczania w szkole publicznej⁸⁶. Ponadto układ z 1962 r. postanawia, że „do nauki religii używane będą jedynie takie podręczniki, które – zgodnie z nauką Kościoła – sprzyjać będą wychowaniu

⁷⁹ Tamże, s. 223.

⁸⁰ G. Damizia, *Convenzione fra la Santa Sede e la Repubblica Austriaca...*, s. 89.

⁸¹ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 223; por. E. Machek, *Die österreichisches Staatskirchenrecht*, Wien 1952, s. 145.

⁸² AAS 54(1962), 651.

⁸³ Tamże, 646.

⁸⁴ Tamże, 651; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 224; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426.

⁸⁵ AAS 54(1962), 645; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426.

⁸⁶ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 226, który powołuje się tu na G. Damizia, *Convenzione fra la Santa Sede e la Repubblica Austriaca...*, s. 101.

obywatelskiemu”⁸⁷. Jakkolwiek wybór podręczników oraz określenie środków i pomocy dydaktycznych potrzebnych do nauki religii należy do kompetencji Kościoła katolickiego, władze szkolne mogą zakwestionować używanie jakiegось podręcznika, jeżeli ten naruszałby interes państwa, a zwłaszcza wychowanie obywatelskie uczniów. Przywoływany dość często w tej pracy K. Warchałowski podaje, iż władze oświatowe każdego roku wskazują listę książek szkolnych, na której znajdują się też podręczniki do nauki religii, „z których Kościół ewentualnie może skorzystać”⁸⁸.

3.5. Status nauczyciela religii

Według Układu z 9 lipca 1962 r. „nauczyciele religii w szkołach publicznych” na terenie Republiki Austriackiej „są mianowani albo przez państwo zgodnie z przepisami obowiązującymi dla nauczycieli państwowych”, albo też „są oni desygnowani przez Kościół” (art. 1 § 3 pkt 1)⁸⁹. Desygnacja danej osoby na stanowisko nauczyciela religii katolickiej przez Kościół wymaga nominacji ze strony państwa, ponieważ prawo mianowania nauczyciela religii należy do władz państwowych. Osoba taka jest wówczas zatrudniana jako urzędnik państwowy i ma wszelkie prawa przysługujące takiemu urzędnikowi. Z tego względu nauczyciel religii musi mieć odpowiednie wykształcenie i kwalifikacje, jakich prawo państwowe wymaga od nauczyciela uczącego innych przedmiotów w szkole publicznej⁹⁰. Prawo konkordatowe wymaga ponadto, aby kandydat na nauczyciela religii – poza odpowiednimi kwalifikacjami nauczycielskimi – miał jeszcze obywatelstwo austriackie⁹¹. Państwo nie może jednak mianować nauczycieli religii katolickiej w sposób dowolny, ale czyni to w porozumieniu z władzą kościelną, za którą stoi zawsze biskup diecezjalny. Kandydat do objęcia posady nauczyciela religii musi więc uzyskać od biskupa przede wszystkim misję kanoniczną (*missio canonica*)⁹². Ponieważ nauczyciel religii katolickiej powinien mieć nie tylko wiedzę teologiczną, lecz również dawać świadectwo wiary swoją postawą religijną i moralną w życiu codziennym, Kościół rezerwuje sobie prawo do cofnięcia udzielonej mu misji kanonicznej. O skutkach takiego „cofnięcia” jest mowa w art. 1 § 3 pkt 4 Układu z 1962 r., w sposób następujący: „Nauczyciele religii, mianowani przez państwo i mający status urzędników państwowych, którym zostanie cofnięta misja kanoniczna, nie będą nadal zatrudniani do nauczania religii; zgodnie z przepisami państwowymi zostaną

⁸⁷ Mowa jest o tym w art. 1 § 5 pkt 2 – AAS 54(1962), 645; tłumaczenie polskie u T. Włodarczyka, *Konkordaty...*, t. II, s. 426 i K. Warchałowskiego, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 226.

⁸⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 227.

⁸⁹ AAS 54(1962), 643; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426.

⁹⁰ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 227.

⁹¹ AAS 54(1962), 643–644; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426. Jedynie w szczególnych przypadkach kompetentne ministerstwo federalne może zwolnić z konieczności posiadania obywatelstwa austriackiego.

⁹² AAS 54(1962), 644; wymóg misji kanonicznej zawierały konkordaty austriackie z 1855 r. i 1933 r., zob. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 228.

oni zatrudnieni do innego typu nauczania bądź przeniesieni w stan spoczynku lub zwolnieni z posady państwowej”⁹³. Z zapisu konkordatowego wynika więc, że zwolnienie z posady państwowej uważa się za posunięcie ostateczne, które wiąże się z utratą pracy i środków do życia.

Co się tyczy z kolei wynagrodzenia za nauczanie religii w szkole publicznej, nauczyciele zaangażowani przez państwo są wynagradzani według stawek przewidzianych dla nauczycieli innych przedmiotów (art. 1 § 3 pkt 6)⁹⁴. Jest rzeczą oczywistą, że prawodawca ma tutaj na myśli nauczycieli o tym samym wykształceniu i zatrudnieniu. Wyłączeni są z tego uprawnienia nauczyciele religii katolickiej zatrudnieni w szkołach prywatnych. Natomiast nauczyciele uczący w szkołach publicznych, niemający nominacji państwowej, a jedynie desygnowani przez Kościół, otrzymują wynagrodzenie przewidziane dla nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych⁹⁵. Wynagrodzenie tej grupy nauczycieli jest niewątpliwie niższe aniżeli nauczycieli z nominacją państwową. Zatem wynagrodzenie nauczycieli religii w szkołach publicznych w Austrii zależy od ich statusu regulowanego zarówno prawem konkordatowym, jak też państwowym prawem wewnętrznym tejże Republiki⁹⁶.

3.6. Nadzór nad nauczaniem religii

Zgodnie z postanowieniem Układu z 1962 r., Kościół katolicki w Austrii ma prawo wizytowania nauki religii w sprawach doktrynalnych, natomiast w sprawach organizacyjnych i dyscyplinarnych nauka religii podlega wizytacji władz szkolnych⁹⁷. W tym celu – deklaracje art. 1 § 4 pkt 2 Układu – Kościół ma prawo ustanawiać wizytatorów nauki religii, których nazwiska zostaną zakomunikowane władzom szkolnym⁹⁸. Wizytatorzy ci, w liczbie proporcjonalnej do wizytatorów innych przedmiotów, będą wynagradzani przez państwo⁹⁹. Wysokość tych świadczeń określają oczywiście przepisy państwowe. Mianowanie wizytatorów religii przez Kościół w zakresie treści nauczania, ze szczególnym zwróceniem uwagi na frekwencję uczniów na lekcji religii, w niczym nie ogranicza w tej materii prawa biskupa diecezjalnego.

⁹³ AAS 54(1962), 644; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 229.

⁹⁴ AAS 54(1962), 644.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 230.

⁹⁷ AAS 54(1962), 644–645; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426.

⁹⁸ AAS 54(1962), 645; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 230.

⁹⁹ AAS 54(1962), 645; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 426; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 231.

4. Republika Portugalska

Zmiany polityczne w Portugalii zapoczątkowane wiosną 1974 r. spowodowały przeobrażenia ustrojowe państwa, a zwłaszcza znowelizowanie ustawy konstytucyjnej, która usankcjonowała rozdział państwa od Kościoła katolickiego oraz innych Kościołów i wyznań religijnych¹⁰⁰. W rezultacie zmiany ustrojowe zaowocowały zmianą portugalskiego systemu oświatowego. Co się tyczy natomiast spraw związanych z nauką religii katolickiej w szkołach publicznych, zawarty 15 lutego 1975 r. protokół dodatkowy do konkordatu między Stolicą Apostolską i Republiką Portugalii z 1940 r. zaakceptował obowiązywalność umowy konkordatowej w tym względzie. Chodzi tu przede wszystkim o art. 21 konkordatu, który postanawiał, że „nauka wykładana w szkołach publicznych państwowych ma być zgodna z zasadami doktryny i moralności chrześcijańskiej, tradycyjnej dla państwa. W wyniku tego, w publicznych szkołach podstawowych, w szkołach uzupełniających oraz średnich będzie wykładana religia i moralność katolicka dla uczniów, których rodzice nie wyrazili odnośnie do tego sprzeciwu”¹⁰¹.

4.1. Zakres nauczania religii

Przytoczony powyżej art. 21 konkordatu rozszerza nauczanie religii na przedszkola, sierocińce, zakłady wychowawcze i poprawcze utrzymywane dla nieletnich przez państwo¹⁰².

Prawo konkordatowe z 1940 r., potwierdzone protokołem dodatkowym z 1975 r.¹⁰³, powoduje, że nauka religii w Portugalii stała się w publicznym systemie oświaty przedmiotem obowiązkowym w przedszkolach, szkołach podstawowych i średnich, jak też w państwowych zakładach wychowawczych i poprawczych, gdzie przebywają dzieci (sierocińce) oraz młodzież niepełnoletnia.

Katolicka nauka moralna i religijna jako materia obowiązkowa w wyżej wymienionych jednostkach szkolnych – gdy chodzi o zakres nauczania – uległa znacznemu zawężeniu w 1986 r., kiedy to 14 października wydano rozporządzenie pod nazwą „Prawo Fundamentalne Reformy Szkolnej” (Lei de Bases do Sistema Educativo). Odtąd nauka religii w publicznych szkołach portugalskich wykładana jest tylko w szkołach podstawowych (dla dzieci od 6 do 15 lat) oraz w szkołach średnich (dla młodzieży od 15 do 18 lat)¹⁰⁴. Tym samym stwierdza się pewną niezgodność pomiędzy ustawą z 1986 r. i umową konkordatową, skoro

¹⁰⁰ Por. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami...*, s. 198.

¹⁰¹ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 355.

¹⁰² Odnośna część art. 21 brzmi następująco: „W przedszkolach, sierocińcach, w zakładach wychowawczych oraz poprawczych dla nieletnich, utrzymywanych przez państwo, ma być wykładana nauka religii oraz zapewniony czas na praktyki religijne” – AAS 32(1940), 224; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 355; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 232.

¹⁰³ Nr 2 protokołu stwierdza: „Pozostają w mocy inne artykuły konkordatu z 7 maja 1940 roku” – AAS 67(1975), 435–436.

¹⁰⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 233.

ta ostatnia dopuszczała nauczanie religii katolickiej również w przedszkolach publicznych. Zaistniała rozbieżność między prawem konkordatowym, które nadal obowiązuje w Portugalii, nową ustawą oświatową z 1986 r., sprzeczną z regulacją konkordatową, skutkuje tym, że nauczanie religii w publicznych przedszkolach Portugalii nie jest już obowiązkowym przedmiotem edukacji.

4.2. Programy do nauki religii

Jak słusznie zauważa K. Warchałowski, konkordat portugalski z 1940 r. nie zawiera „szczegółowych regulacji dotyczących programów nauczania religii katolickiej w szkołach publicznych”¹⁰⁵. Konkordat jedynie stwierdza, że „podręczniki do nauczania religii będą zatwierdzane przez władze kościelne”¹⁰⁶. Z takiego sformułowania wynika, że decyzje władz kościelnych co do zawartości religijnej podręczników szkolnych są równoznaczne z ustaleniem całego programu nauczania religii w szkole publicznej. Zadanie to należy do Komisji Episkopatu Portugalii do spraw Edukacji Chrześcijańskiej¹⁰⁷. Natomiast zagadnienia prawno-administracyjne w tej dziedzinie należą do urzędowych obowiązków Ministerstwa Edukacji¹⁰⁸.

4.3. Uczestnictwo w lekcjach religii

Konkordat portugalski z 1940 r. zagwarantował, że nauka religii katolickiej „w publicznych szkołach podstawowych, w szkołach uzupełniających oraz średnich będzie wykładana [...] dla uczniów, których rodzice nie wyrazili co do tego sprzeciwu” (art. 21). Jak wiemy, specjalny układ dodatkowy do tego konkordatu z 15 lutego 1975 r. utrzymał w mocy niemal wszystkie dawne artykuły z wyjątkiem tych, które dotyczyły małżeństwa, głównie konkordatowego. Tymczasem późniejsza ustawa oświatowa pod nazwą „Prawo Fundamentalne Reformy Szkolnej” z 1986 r., dokonująca gruntownej reformy systemu szkolnictwa w Portugalii, stwierdza, że szkoły publiczne mają zapewnić „formację obywatelską i moralną młodych [...] oraz przyczyniać się do pełnego rozwoju osobowości, charakteru, co dokonuje się poprzez refleksję sumienia nad wartościami duchowymi, estetycznymi i moralnymi oraz poprzez zagwarantowanie pełnego rozwoju fizycznego”¹⁰⁹. W rezultacie tego postanowienia w programach szkolnych znalazły się przedmioty, które mają przyczyniać się do rozwoju osobowego i społecznego wszystkich uczniów. W szkołach typu podstawowego są to zagadnienia wybrane z edukacji ekologicznej, seksualnej, higieny, bezpieczeństwa drogowego itp. W szkołach średnich zajęcia odbywają się na lekcjach

¹⁰⁵ Tamże, s. 235.

¹⁰⁶ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 355.

¹⁰⁷ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...* s. 235. Powołuje się on tu na artykuł A.J. Cavaco Carrilho, *Portogallo*, w: *L'insegnamento scolastico della religione nella nuova Europa*, Torino 1991, s. 288.

¹⁰⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 235.

¹⁰⁹ Cyt. za: K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 233–234.

pod nazwą „rozwój osobowy i społeczny”¹¹⁰. Alternatywą dla tego programu są szkolne lekcje religii, które w przypadku Kościoła rzymskokatolickiego przybierają nazwę „katolicka nauka moralna i religijna”¹¹¹. W taki to sposób w miejsce obligatoryjnego systemu nauczania religii w szkołach publicznych Portugalii wprowadzony został system fakultatywny¹¹². Tego rodzaju modyfikacja zapewniła w szkole lekcje religii uczniom wszystkich wyznań, co ma zresztą swoje umocnienie w wydanej wcześniej o dziesięć lat Konstytucji Republiki Portugalii, gwarantującej „wolność nauczania dla każdej religii” (art. 41 § 5)¹¹³. Rozumie się przez to, że wszystkie wyznania religijne mają zagwarantowane właściwe im miejsce w szkole publicznej.

Nowa ustawa oświatowa w Portugalii, respektująca prawo rodziców do moralnego i religijnego wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami, daje rodzicom możliwość podjęcia decyzji o tym, czy ich dzieci będą brać udział w zajęciach „rozwój osobowy i społeczny”, czy też będą uczestniczyć w lekcjach szkolnej katechezy¹¹⁴. Formacja moralna i religijna stanowi zatem integralną część nauczania szkolnego. Znamienne jest, iż w tym dokumencie używa się określenia „katecheza”. Oznacza to, iż nauczanie religii w szkole – jak wciąż naucza Kościół katolicki – nie może być pojmowane tylko jako przekazywanie wiedzy o religii, lub systematyczny wykład prawd wiary, ale jednocześnie ma służyć wychowaniu młodego człowieka w systemie wartości chrześcijańskich¹¹⁵.

Wspomniana wyżej ustawa z 1986 r., uwzględniająca zjawisko pluralizmu religijnego i światopoglądowego rodziców oraz dzieci, zapewnia im dobrowolność uczestniczenia w lekcjach religii. Uczestnictwo to jest zatem uzależnione od złożenia oświadczenia (w formie pisemnej) przez rodziców lub samych uczniów, jeżeli ukończą 16 rok życia, co do tego, czy chcą uczestniczyć w lekcjach szkolnej katechezy, czy też nie. Dla uczniów raz zapisanych na lekcje religii stają się one przedmiotem zwyczajnym, na którym ich obecność jest odtąd obowiązkowa. Zdaniem Warchałowskiego oznacza to, że:

- 1) przedmiot „katolicka nauka moralna i religijna” uczestniczy w ogólnym programie edukacyjno-wychowawczym szkół publicznych;
- 2) przedmiot ten jest traktowany na równi z innymi przedmiotami, tzn. podlega pod ten sam model nauczania, system zwolnień, instrumenty dydaktyczne itd.;
- 3) wchodzi jako materia obowiązkowa do formacji uczniów¹¹⁶.

Podsumowując powyższe rozważania należy zauważyć, że obligatoryjny system nauczania religii w szkołach publicznych Portugalii, zagwarantowany

¹¹⁰ Tamże, s. 234.

¹¹¹ Tamże; por. A. J. Cavaco Carrilho, *Portogallo...*, s. 285–286.

¹¹² Wyraźnie stanowi o tym art. 47 § 3 ustawy oświatowej z 1986 r.: „Nauka religii i moralność katolicka jest przedmiotem fakultatywnym” – cyt. za: K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 234.

¹¹³ J. Mirada, *Manual de Direito Constitucional*, t. 4, Coimbra 1988, s. 354.

¹¹⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej*, s. 234.

¹¹⁵ J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w zakresie religijnego i moralnego wychowania dzieci w ramach edukacji szkolnej*, „Roczniki Nauk Prawnych” 4(1994), s. 147.

¹¹⁶ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 234–235.

konkordatem z 1940 r., następnie potwierdzony układem dodatkowym z 1975 r., na mocy ustawy oświatowej z 1986 r. został zastąpiony przez model fakultatywny w celu zapewnienia prawa do wolności religijnej w możliwie maksymalnym stopniu.

4.4. Status nauczania religii

Art. 21 konkordatu portugalskiego z 1940 r. wyraźnie deklaruje, że „nauczyciele religii będą mianowani przez państwo po uzyskaniu zgody władz kościelnych. W żadnym wypadku nie może być nauczycielem religii osoba uznana za niezgodną do tego przez władze kościelne”¹¹⁷. Oznacza to, że istnieje możliwość cofnięcia pozwolenia, zwanego misją kanoniczną (*missio canonica*), do nauczania religii katolickiej w przypadku, gdy władze kościelne, które reprezentuje zawsze biskup diecezjalny, uznają, że dana osoba nie odpowiada więcej warunkom względnie kwalifikacjom, jakich wymaga się od nauczyciela religii. Zatrudnienie konkretnej osoby, wskazanej przez władze kościelne na nauczyciela religii katolickiej, należy do ministra edukacji narodowej¹¹⁸. K. Warchałowski, cytując Cavaco Carrilho¹¹⁹, znawcę tego zagadnienia, postuluje stworzenie w Portugalii takiego systemu, „w którym każdy nauczyciel religii posiadałby podwójne przygotowanie zawodowe, jak ma to miejsce w Republice Federalnej Niemiec. W przypadku utraty prawa nauczania religii dana osoba pozostawałaby nauczycielem drugiego przedmiotu zachowując w ten sposób stabilizację statusu zawodowego”¹²⁰. Autorzy ci podają, że istnieją dwie grupy nauczycieli religii katolickiej. Pierwszą stanowią nauczyciele zatrudnieni w szkołach podstawowych. Z reguły są to wychowawcy klas, zajmujący się formacją moralno-religijną swych uczniów, niemający jednak wystarczającego przygotowania do takiego zadania, jakkolwiek władze kościelne dbają o to, aby ich wiedza była ciągle uzupełniana. Ci nauczyciele, przynależący do tzw. cyklu I, pobierają wynagrodzenia z dodatkowej listy plac. Drugą grupę stanowią nauczyciele II i III cyklu, wykładający religię w szkołach średnich. Są oni zrównani w prawach i obowiązkach z nauczycielami innych przedmiotów¹²¹.

5. Podsumowanie

„Prawie wszystkie europejskie państwa demokratyczne – pisze J. Krukowski – gwarantują edukację religii w ramach edukacji szkolnej ze względu na dwie racje: religia chrześcijańska stanowi trwale dziedzictwo kultury euro-

¹¹⁷ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 355; por. AAS 32(1940), 224.

¹¹⁸ K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 236.

¹¹⁹ Tamże, s. 289–290.

¹²⁰ Tamże, s. 236.

¹²¹ A.J. Cavaco Carrilho, *Portogallo...*, s. 289; K. Warchałowski, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej...*, s. 236–237.

pejskiej; poszanowania praw rodziców do religijnego i moralnego wychowania swoich dzieci, jako jednego z podstawowych praw człowieka w zakresie wolności religijnej”¹²².

Ustawodawstwo wewnętrzne tych państw może jednak wskazywać różne drogi nauczania religii, najczęściej poprzez tworzenie szkół prywatnych, publicznych szkół wyznaniowych albo poprzez nauczanie w pluralistycznej szkole publicznej. Prosta wydaje się sytuacja, kiedy sami rodzice decydują się na utworzenie szkoły prywatnej, określając jej program łącznie z nauczaniem religii, jak również wtedy, kiedy ustawodawstwo wewnętrzne państwa dopuszcza tworzenie publicznych szkół wyznaniowych.

Prawo rodziców do zapewniania swym dzieciom wychowania religijnego – zgodnie z własnymi przekonaniem – rozciąga się również na państwowe szkoły publiczne. Jak podkreśla H. Suchocka, „najogólniej znane są dwie tzw. reguły kolizyjne nauczania religii w publicznej szkole pluralistycznej”¹²³. Są to: system obligatoryjny – polegający na tym, że nauka religii w szkole jest obowiązkowa, przy czym wyraźne oświadczenie woli muszą złożyć rodzice (lub w starszych klasach młodzież osobiście), jeśli nie chcą, aby ich dzieci uczestniczyły w lekcjach religii; system fakultatywny, charakteryzujący się tym, że trzeba złożyć pozytywne oświadczenie woli o uczestniczeniu w lekcjach religii¹²⁴.

W zasadzie całe ustawodawstwo wewnętrzne państw europejskich dotyczące nauki religii w szkołach publicznych opiera się na tych dwóch koncepcjach. Istotnym uzupełnieniem europejskiego ustawodawstwa wewnętrznego w tym zakresie są też umowy konkordatowe, konwencje lub układy, zawierane przez poszczególne państwa ze Stolicą Apostolską, które są jednocześnie odzwierciedleniem szerszego problemu, jakim jest w ogóle stosunek danego państwa do Kościoła katolickiego.

W wielu współczesnych państwach europejskich można zaobserwować jednak wyraźną tendencję do preferowania systemu fakultatywnego. Przyjęły go nawet te państwa, dość jednolite wyznaniowo, które jeszcze do niedawna stosowały system obligatoryjny. Do takich państw – jak mogliśmy się przekonać w niniejszej pracy – zaliczyć należy np. Portugalię. Na mocy konkordatu z 1940 r., w którym religia katolicka została uznana za religię narodu portugalskiego, uzyskała ona gwarancję wykładania jej w szkołach w formie obligatoryjnej. Obowiązywalność konkordatu w zakresie spraw związanych z nauczaniem religii w szkołach publicznych potwierdził także dodatkowy układ (do konkordatu z 1940 r.) zawarty między Stolicą Apostolską i Republiką Portugalii w 1975 r. Jednakże ogłoszona rok później nowa konstytucja Portugalii, gwarantująca „wolność nauczania dla każdej religii”, stała się podstawą dla ustawy oświatowej z 1986 r., w której stwierdza się wyraźnie, że nauka religii i moralności katolickiej jest na terenie szkoły przedmiotem fakultatywnym.

¹²² J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w wychowaniu religijnym...*, s. 139.

¹²³ H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 94; por. J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w wychowaniu religijnym...*, s. 139–142.

¹²⁴ H. Suchocka, *Nauczanie religii w szkole...*, s. 94.

Podobnie rzecz się ma z nauką religii w Republice Włoskiej, gdzie system fakultatywny istnieje od 1984 r., tj. od czasu nowelizacji konkordatu z 1929 r., choć tenże konkordat nie był przedmiotem naszych zainteresowań. Wprawdzie prawo nauczania religii zostało w znolizowanym konkordacie włoskim zagwarantowane we wszystkich szkołach publicznych, jednakże zapewnia się też prawo wyboru uczestniczenia w lekcjach religii.

Analizowane w niniejszym opracowaniu umowy konkordatowe ustalają zakres kompetencji władz kościelnych i państwowych w kwestii nauczania religii w szkołach publicznych. Jak wynika z analizy materiału źródłowego, władza państwowa w krajach, gdzie obowiązuje obligatoryjny system nauczania religii katolickiej, zobowiązuje się do zapewnienia w szkole nauczania religii, wynagrodzenia dla nauczycieli oraz żąda od osób uczących religii posiadania wymaganych kwalifikacji. Kościół natomiast stawia wymogi dotyczące zdatności moralnej nauczycieli oraz pragnie zachować decydujący wpływ w ustalaniu treści szkolnej nauki religii¹²⁵.

THE MANDATORY TEACHING OF THE CATHOLIC RELIGION IN GERMANY, AUSTRIA AND PORTUGAL

SUMMARY

The subject of this article is an attempt to analyse the mandatory forms of teaching religion in public schools, guaranteed by the concordat agreements with the Federal Republic of Germany, Austria and Portugal. Analysed concordats set particular standards for the presence of religion in the context of school education and determine the powers of church and state authorities, including the way of teaching, teachers' qualifications and the position of religion teacher and pedagogical supervision over them.

KEYWORDS: Catholic Church, concordats, the education system, teaching, mandatory religion classes

---

¹²⁵ Por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 215.